

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)

**Українська революція в контексті європейського
революційного руху XVI-XVII ст. (спроба
порівняльно-історичного аналізу)**

Однією з найменш досліджених проблем вітчизняних народних рухів XVI-XVII ст. є з'ясування їхнього місця в загальноєвропейському процесі соціальної і національно-визвольної боротьби. Заповнення цієї наукової лакуни дозволить, по-перше, глибше збагнути їх причини і суть; по-друге, уточнити типологію; по-третє, встановити наявність чи відсутність зв'язку (прямого чи опосередкованого) між тим чи іншим рухом народних мас та переходом від однієї моделі суспільних відносин до іншої. Під цим кутом зору у даній статті роблю спробу торкнутися питання: в якій мірі є правомірним співставлення Української революції 1648 – 1676 рр. з Німецькою,

Нідерландською та Англійською революціями?

Насамперед вважаю за доцільне коротко зупинитися на характеристиці передумов і головних причин революційного вибуху 1648 р. На цей час Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566 – 1609 рр., була позбавлена незалежності, і переважна більшість її території перебувала в складі Речі Посполитої. Близько 5 млн. українців, котрі проживали в ній, починаючи з кінця XVI ст., відчували нестримне наростання національно-релігійного гноблення. Особливо болісно сприймалося більшістю населення вторгнення колоніального режиму у сферу духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. В жодному разі не можна ігнорувати значимості фактору, який Рене Муньє назвав “фольклорним правом” (неписані етичні норми, що існують в будь-якому суспільстві поряд з державним правом). Його глибокі корені у самосвідомості широкого загалу народних мас стали міцним фундаментом спротиву експансії католицизму й несприйняття уніатства. І саме українська православна Церква, на думку Ф.Сисина, “була центром спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця Церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття”. Тому не випадково православ’я в Україні, як реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії, відіграло роль ідеологічного знамена революційних сил.

Важливі зміни вкрай суперечливого характеру відбувалися в соціально-економічному розвитку країни, одні з яких засвідчували зародження нової (буржуазної) моделі суспільних відносин (які з XVI ст. активно утверджувалися у Західній Європі) й могли привести з часом до заміни середньовічної цивілізації, а інші – зміцнення найбільш відсталих з зживаючих себе підвалин останньої, зокрема,

панщинно-кріпацького ладу у його найбільш брутальній (за винятком Московії) у Європі формі. Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів, все ж на середину XVII ст. розпочався розклад цехового ремесла і в багатьох промислах зароджувалися початкові форми мануфактурного виробництва. Однак особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини та Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційна слабкість державної влади зіграли важливу роль у формуванні тут протягом XVI-першої половини XVII ст. якісно нового типу господарства – козацького, яке за суттю своєю було фермерським. Козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у самоорганізації не лише власного стану, але й нових суспільних відносин. Опустивши, за влучним висловом О.Компан, “ідею свободи з небес на землю”, воно спромоглося виробити своєрідний кодекс “козацьких прав і вольностей” – неписаних моральних правил, природних прав і правових норм, що визначали його статус у суспільстві. І саме ця різновидність “фольклорного права” стає суспільним ідеалом для селянства. Як слушно зауважував Є.Черняк, жодна революція не обходилася без утопічного і міфологічного елемента в ідеології й соціальній психології її учасників. Водночас, що особливо важливо, козацтво набуває функцій виразника і носія національних інтересів, української державності.

Якщо в Нідерландах визріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку та інерцією існуючих структур і установ, то в сфері соціально-економічних відносин України воно виникло між розвитком козацького типу господарства й наступаючою феодалною реакцією в особі фільварково-панщинної системи господарства,

підтримуваної державними структурами. Не можна обминути того факту, що революція спалахнула, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок ще незакріпачених селян. Подібне становище мало місце в розвитку боротьби селян під час революції в Нідерландах, а також Великої французької революції кінця XVIII ст.: найінтенсивніше вона велася в районах, де сильніше всього зберігалися позиції селянського господарства і селянської власності на землю.

На мій погляд, не має підстав недооцінювати впливу реформаційних ідей на визрівання ідеологічних передумов Української революції. По-перше, специфічною формою реформаційного руху були братства, які відіграли велику роль в розвитку освіти й культури; по-друге, чимало православних полемістів у своїй діяльності використовували елементи реформаційної ідеології; по-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки; по-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема, вивченню рідної мови. Тому є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес розвитку національної самосвідомості українців, формування у них почуттів патріотизму, готуючи ґрунт до сформування національної державної ідеї.

Отже, гадаю, можемо розглядати причини Української революції як складову частину визрівання соціальної і національно-визвольної боротьби, що охопила європейські країни у 40-70-х рр. XVII ст. Пригадаймо, що в 1640 р. розпочалася революція в Англії, і в цьому ж році спалахнуло всенародне повстання за незалежність португальців проти іспанців, а також “війна женців” у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії, в ході якої було проголошено Неаполь республікою. Високою була соціально-політична

напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Всі вони засвідчували той факт, що середньовічна цивілізація, незважаючи на її різну модифікацію в окремих регіонах континенту, все більше втягувалася в період кризи, а також появу й зміцнення пагонів нової цивілізації.

Українська революція 1648 – 1676 рр. спрямовувалася на розв'язання таких основних завдань: ліквідувати панування Польщі; створити в етнічних межах України соборну державу і відстояти її незалежність; ліквідувати феодальну власність на землю, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво і утвердити в сфері аграрних відносин козацький тип господарства. В певній мірі вони нагадують завдання Нідерландської революції – вибороти національну незалежність й встановити буржуазні відносини. Тому спільним для обох революцій було переплетення національно-визвольної і соціальної боротьби. Щодо рушійних сил, то Українська революція ближче стояла до Німецької та Англійської революцій, бо в ній головною і керівною силою виступало козацтво й надзвичайно активну роль відіграло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської буржуазії (яка лише зароджувалася й за своїм етнічним походженням у значній мірі була інонаціональною) та інтелігенції. В той час як в Нідерландах провідну роль відігравали міщани під керівництвом буржуазії (переважно торгової), хоча участь у боротьбі взяли також селяни й частина дворян.

Ф. Сисин слушно поставив питання про роль національного чинника у період найвищого розвитку революції (1648 – 1657 рр.), звернувши увагу на те, що на відміну від Португалії чи Каталонії в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення “нації”. На його думку, лише в 1655 – 1656 рр. Б.Хмельницький проголосив відкрито свою мету – об'єднання українських земель і повалення польського

правління. Аналіз джерел промовляє, що вже влітку 1648 р. боротьба носила яскраво виражений національний характер (на що першими звернули увагу Ф.Франко та В.Липинський), а протягом першої половини 1649 р. Б.Хмельницький сформував українську державну ідею. Її наріжними принципами були: по-перше, засвідчення права українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; по-друге, оголошення незалежності утвореної держави від влади польського короля; по-третє, висловлена ідея соборності Української держави; по-четверте, розглядання витвореної держави як спадкоємниці Київської Русі. Вона засвідчила появу якісно нового етапу розвитку політичної культури українців. Інше питання, що в наступні роки логіка поступу революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили певні зміни у зміст названих принципів (на складність процесу становлення в нідерландів чуття спільної мети та ідентичності звертав увагу й англійський вчений Ентоні Д.Сміт).

Навіть побіжне співставлення розвитку Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) дозволяє помітити ряд спільних рис. Так, по-перше, кидається в вічі довготривалість боротьби за незалежність. По-друге, мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною. По-третє, в обох країнах боротьба велася у самих різноманітних формах, при чому її збройна форма відігравала надзвичайно важливу роль. По-четверте, національні держави в Нідерландах та Україні утворилися не на всіх етнічних територіях, а в окремих їх частинах, тому і їхні кордони проходили не за національно-мовними рубежами, у зв'язку з чим керівники урядів обох держав докладали багато зусиль щоб домогтися включення до їх складу решти територій, але успіху не мали. Мало цього, на відміну від Нідерландів, внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх держав, у 1663 р. стався розкол Української держави на два гетьманства. По-

п'яте, відсутність єдності серед політичної еліти в досягненні мети, міжособна боротьба її угруповань за владу вкрай негативно позначилися на ході визвольної боротьби. І якщо в Нідерландах еліті все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Україні її прорахунки в оцінках соціально-політичної ситуації спровокували громадянські війни у 1658 – 1663 рр. та 1668 – 1669 рр. По-шосте, в історії обох революцій вкрай важливу роль відігравав геополітичний фактор. При чому, якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення незалежності Україною окрім Речі Посполитої виступали її потенційні союзники – Кримське ханство, Московія та Османська імперія. За таких обставин, на відміну від Нідерландів, Україні не вдалося вибороти незалежності.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль в розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій.

Нідерландський історик З.В.Снеллер писав:

“Нідерландська війна за незалежність, щоб про це не говорили, була в той же час і релігійною війною”. Важко переоцінити значення цього фактору і в розвитку Української революції. Гасло захисту православної віри і церкви з самого її початку висунулося на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Всі гетьмани, починаючи від Б.Хмельницького і закінчуючи П.Дорошенком та І.Самойловичем, послідовно захищали її інтереси. Глибоко прогресивною вважаю політику П.Дорошенка й київського митрополита Й.Тукальського, спрямовану на створення окремого Українського патріархату, котрі слушно вбачали в ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності Української держави.

Варто зауважити, що, незважаючи на всі страхіння жорстокої боротьби, все ж в ході революції вперше в історії України в політичній і ідеологічній сферах започатковується утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації,

породжених впливом ідей епохи Відродження (подібні новації мали місце в ході революцій у Німеччині, Нідерландах і Англії). Так, по-перше, ні Б.Хмельницький, ні його наступники не виступали релігійними фанатиками. Хіба не заслуговує на увагу той факт, що Б.Хмельницький, рішуче відстоюючи інтереси православ'я, разом з тим визнавав право на існування не лише католицизму, але й, за свідченням деяких джерел, уніатства, вважаючи, що "є один Бог і одна християнська віра". По-друге, їм не були притаманні почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали на терені України. Боротьба проти поляків і євреїв велася не тому, що вони були суть поляки чи євреї, а тому, що виступали поневолювачами й визискувачами українців. У такій же мірі вістря боротьби спрямовувалося проти українців-ренегатів і українців-феодалів.

Значний інтерес викликає порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голандії і Фрісландії в 1572 р. діяли 5-ти тис. загони, а в 1578 – 1579 рр. у Фландрії – 10-12 тис. загони), в Україні влітку 1648 р. він переріс у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона охопила всі етнічноукраїнські землі й сприяла загостренню соціальної боротьби в Білорусії, Московії, Польщі та Молдавії. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних на європейському континенті протягом XVI-XVIII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524 – 1526 рр., що охопила майже всю країну і в якій взяло участь понад 200 тис. осіб, помітно поступалося Українській за кількістю учасників, інтенсивності, силі удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства).

Впадає в вічі тотожність вимог українських селян з вимогами селян не лише під час Німецької та Англійської революцій, але навіть Французької кінця XVIII ст. Так,

німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляли, що не дозволять себе пригноблювати, як це відбувалося до цього часу. Нападаючи на феодальні помістя й замки, вони стверджували, що “не хочуть більше мати панів”, прагнули добитися особистої свободи, створювали елементи державної влади. Під час Англійської революції селяни вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення фاینів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства духовенства і привілеїв дворянства. Вони прагнули повернути собі обгороджені землі, а також в обшинне користування лісів, парків, місць для мисливства і рибальства. В селах точилися розмови про те, що “джентрі... довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями” (Оксфордшир, 1642); “уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина” (Норземптоншир, 1643). В роки Французької революції селяни підкреслювали, що “вони хочуть повної відмови від десятини і феодальних зобов’язань”, щоб “не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини”. Один з керівників селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: “ми тепер господарі”, бо “вже прогнали частину дворян в чужі країни”.

Цього ж добивалися українські селяни. Вже в кінці травня 1648 р. брацлавський воєвода А.Кисіль звернув увагу на те, що повстанці “піддають вогню й мечу один лише шляхетський стан”. Вони вірили в те, що “вже то панів не буде” і пани “над ними не будуть панувати”. Специфіка селянського руху полягала в тому, що селяни, вбачаючи соціальний ідеал в козацтві, масово покозачувалися й запроваджували на місцях “козацький присуд” і “козацькі порядки”, тобто створювали власні органи управління (подібний процес мав місце під час Селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які лягали в основу владних структур національної держави. До кінця 1648 р. абсолютна більшість селян виборола особисту свободу; право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, а

також вільного вступу до козацького стану; було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й доменіальний суд; в соціальній структурі Української держави, що формувалася, вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного стану традиційного середньовічного суспільства.

В наступні роки Селянської війни селяни зі зброєю в руках відчайдушно захищали свої завоювання. В кінці лютого 1649 р. польські послы повідомляли до Варшави: “Нікому не вільно (прибути) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалеку. “Покозачені селяни заявляли, що хочуть бути вільними і не бути нікому підданими й засвідчували готовність “витяти всю шляхту”. Весною 1650 р. один з панів писав з Кам’янця-Подільського: “не думають нам хлопи біля Бару, а тим паче за Баром і в Подністров’ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися”. Влітку наступного року повстанці підкреслювали, що “краще загинути”, ніж панам віддавати звикле послушенство”. Восени, за свідченням окремих джерел, повсталі селяни Лівобережної України звернулися з листом до Б.Хмельницького, в якому підкреслювали: “працювати до панів не підемо”.

Врешті-решт український уряд після перемоги над польським військом під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних соціально-економічних завоювань селянства, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у західному регіоні привела до реставрації і консервації тут дореволюційної феодальної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів), чого не можна сказати про Селянські війни у Німеччині та Росії. Навіть в роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (60% селян були держателі-копігольдери) і всі зв’язані з ним селянські повинності та права лордів манорів; вціліла також

десятина. Лише в період Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. і 18 травня 1794 р. знищувалася “всяка повинність чи рента заплямована... найменшою ознакою феодалізму”, а французький селянин став вільною рівноправною особою, вільним власником своєї землі.

Незважаючи на зусилля окремих угруповань державної еліти й провідного стану відновити в козацькій Україні панське землеволодіння й перетворити селян у підданих, помітних успіхів вони до середини 70-х рр. не досягли. До літа 1657 р. Б.Хмельницький не вважав за можливе провести розмежування між козаками й покозаченими селянами і не поспішав роздавати маєтки шляхті й старшині. Відомі великі виступи селян і міщан у захист завоювань у кінці 1657 – 1658 рр., 1664 – 1665 рр., 1666 р. тощо. Не дарма шляхтич М.Калушовський у липні 1665 р. в листі до М.Цвірського, описуючи ситуацію в козацькій Україні, звертав увагу на неможливість появи там шляхтичів і католицького духовенства: “І не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий і то, щоб був дуже прудкий, не загнуданий і вправний, а спати - в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш”. При цьому він підкреслював міцні традиції опришківського руху (до речі однотипного з рухом “лісових гьозів” у Нідерландах) на терені Брацлавщини, де “хоч би єзуїтів посіяли, то вродяться опришки”. З приходом до влади П.Дорошенка (серпень 1665 р.) гетьманський уряд почав проводити послідовний курс на недопуск до маєтків вигнаних шляхтичів та урядовців, утвердження в державі козацького типу господарства. Так, в березні 1670 р. польський уряд доручав своєму посольству з’ясувати в українських послів під час переговорів, чому “згідно тих Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р. – В.С.) старост і панів дідичних до маєтків не впускали”. Приблизно у цей же час анонімний автор трактату “Думка певної особи”, котрий належав до польської еліти, підкреслював, що в козацькій Україні “Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок

який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше – два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком”.

Ще одне спостереження. Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революції дозволяє виявити спільну тенденцію – зміцнення особистої влади їх керівників (Б.Хмельницького та О.Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні у 1657 р. запроваджується спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. – протекторат Кромвеля). Курс Б.Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства, як на мою думку, визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави; його реалізація сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості. Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавності, запровадження її спадковості. Так, прагнули утвердити монархічне начало І.Виговський, П.Дорошенко, Д.Многогрішний, І.Самойлович. Однак, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі зберігся республіканський устрій.

Отже, зроблена спроба висвітлення найголовніших аспектів проблеми дозволяє висловити міркування, що Українська революція 1648 – 1676 рр. типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI-XVII ст.